

1. GİRİŞ

İnsanların çevrelerine ilişkin bilgilerin aktarımında ister topografik isterse tematik içerikli olsun haritayı çok eskiden beri kullandıklarını biliyoruz. Günümüze dek bulunmuş ilk kartografik yapıtın (Fırat, Dicle Nehirleri ve Güneydoğu Toros Dağları ile beraber Kuzey Mezopotamya'yı gösteren Babil Haritası) M.Ö. 3800 yıllarına ait olmasına rağmen bu tarihten önce de insanların buna benzer çizimleri kullandıklarından şüphe etmemek gerekir. Bu yazı ile bir taraftan eski haritaların kültürel öneminin vurgulanması, diğer taraftan ise önemli eski harita koleksiyonları hakkında öz bilgi vererek, sırası geldikçe ülkemizde konuya ilişkin yaklaşıma ufak eleştiriler biçiminde değinilmesi amaçlanmaktadır.

2. KÜLTÜR VARLIKLARI OLARAK HARİTALAR

Haritaların bu günkü her türlü çevre planlamasına yönelik çalışmalarındaki rolü tamamen teknik karakterlidir. Bu haliyle günümüz haritasının güzel sahatlardan öğeler içermemesine rağmen eski haritaların bu nitelikleri de taşıdığı bilinmektedir. Fakat yine de haritanın ortaya konuluşunun ana nedeni, onun pratik bir araç oluşundan kaynaklanmaktadır.

Kuzey Amerikalı kızılderililerin haritalarını yassı hayvan kemiklerine ya da ağaç kabuklarına çizdiklerini, Marşal Adaları sakinleri Mikroneslerin navigasyon amaçlı haritalarını midye kabukları ve palmiye yapraklarının lifleri ile, Grönland eskimolarının kıyı haritalarını ağaçları oyarak yaptıklarını biliyor ve bu günkü haritaların öncüleri olan bu yapıtları müzelerde, kütüphanelerde zevk ve hayranlıkla izliyoruz.

İlk haritalar şüpheşiz yaşamın sürdüğü yalnızca yakın çevrenin gösterimini konu edinmişlerdir. Daha sonraları tüm dünyayı bir bütün olarak gösterme çabaları özellikle Çin, Mezopotamya ve Mısır'da yoğunlaşmıştır. M.Ö. 500 yıllarına rastlayan ve pişmiş toprak plâklar üzerinde o zaman bilinen tüm dünyayı

gösteren Asur haritasında olduğu gibi uzun süre dünyanın biçimi düzlem olarak alınmıştır. Avrupadaki Rönesans hareketine kadar, özellikle kilisenin tutucu etkisinde kalan bilim uzun süre yeryüzünün gerçek biçimine ışık tutabilecek yeni gelişmeler sağlayamamıştır. İlk planda sömürgecilik amacıyla başlayan keşifler yerin biçiminin küresel olduğunu kesinleştirmiş, fakat bu defa o zamanki teknik olanakların yeterli olmaması, keşifler ve araştırmalarla edinilen bilgilerin milli sırlar olarak saklanması ve dolayısıyla bu bilgilere kolayca ulaşılamaması gibi nedenlerle yerin büyüklüğü hakkında birbirinden farklı ve tam doğru olmayan sonuçlar üretilmiştir.

17. yüzyılda yerin büyüklüğü ve biçimini belirleme çabalarına Fransızların öncülük ettiği bilinmektedir. Bu çabalar sonucu haritalar geometrik olarak daha doğru ve kesin temellere dayanılarak tasarılanmaya ve çizilmeye başlanmıştır. Keşifler döneminde ancak birkaç ustanın el çizimi tekelinde bulunan haritaların Roma, Venedik, Sevilla (İspanya), Ulm, Nürnberg (Almanya), Antverp (Belçika) gibi şehirlerdeki atölyelerde yine elle kopyaları üretilmiştir. Bu dönemde Türklerde ise Gelibolu'nun hem donanma ve hem de harita çizimi için bir merkez olduğunu PİRİ REİS'den biliyoruz.

Eski haritalar şüphesiz 20. yüzyılda üretilen teknik düzey ve çeşitlilikte değildirler. Fakat eski haritaları çizenlerin de bunların gösterdikleri çevreyi doğru yansıttıkları inancında olduklarından, şüphe etmemek gerekir. Her alanda bilim bu günkü düzeyine ilgili kişilerin iyi niyetli çabaları ile ulaşmıştır. Bu çerçevede, yaşayan her nesile düşen görevlerden biri de, önceki kuşakların eserlerini korumak, tanımak, onlardan bu gün ve yarınlar için olumlu sonuçlar çıkarmaya çalışmaktır.

Eski haritalar bölgelerin, şehirlerin doğasal, ekonomik ve şehircilik açısından gelişimine ait bilgilerin güvenli biçimde kazanılması için bulunmaz kaynaklardır. Eski haritalar onu üretenlerin, çizenlerin estetik, kültürel, teknik ve hatta dini inançlarının birer aynası durumundadırlar. Bu özellikler, eski haritalara titizlikle korunmaları, araştırılmaları gereken kültür hazinesinin önemli mirasları niteliğini kazandırmaktadır.

Ülkemiz maalesef milli ya da bölgesel düzeyde eski ve yeni haritaların arşivlenip korunduğu ve istenildiği anda değişik amaçlı araştırmacıların hizmetine sunulduğu bir kurumdan yoksun bulunmaktadır. Harita Genel Komutanlığı başta olmak üzere Topkapı Müzesi Yeni Kütüphanesi, İstanbul Belediyesi Harita Müdürlüğü gibi (bulundukları haritaların nitelikleri açısından çok farklı

karakter taşımalarına rağmen) bazı köklü kuruluşlarımızın harita koleksiyonları bulunmasına karşın bunların bilimsel kataloğunun yapıldığını ve bunlardan araştırmacıların nasıl yararlanabileceği konusunda esaslı bilgilerin bulunduğunu söylemek mümkün değildir.

3. ESKİ HARİTA KOLEKSİYONLARI

Bu gün eski haritalar değişik ülkelerde ya köklü kütüphanelerde milli koleksiyonlar halinde korunarak ilgili ve meraklıların görüşüne sunulmakta ya da şu veya bu şekilde (örneğin büyük antikacılar da açık artırmalar suretiyle) temin edilmiş olarak özel koleksiyoncuların elinde bulunmaktadır. Özel kişilerin elinde bulunan kesim, şüphesiz devletlerin güvenliği altında bulunanlar yanında sayısal olarak önemsiz kalmaktadır. Bu nedenle bu kültür değerlerinin korunması görevi birinci derecede kamu kurumları sorumluluğuna girmektedir.

Türkiye'de eski haritaları önemli sayıda bünyesinde bulunduran iki kamu kurumumuz vardır. Bunlardan biri daha önce belirtildiği gibi askeri bir kuruluşumuz olan Harita Genel Komutanlığı, diğeri ise İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi'dir. Harita Genel Komutanlığı Müze ve Arşivinde daha çok yakın tarihimize (yanılmıyorsam son 150 yıla) ait eserler korunurken, Topkapı Sarayı Müzesi Yeni Kütüphanesi ve Arşivinde yapım tarihleri 1400 lü yıllara kadar geriye giden "unikat" haritalar saklanmaktadır. Bu iki kurum dışında, örneğin İstanbul'da Süleymaniye, Beyazıt gibi eski kütüphanelerimizde münferit paftalar halinde ya da kitaplarda da bazı eski haritaların bulunduğu söylen-tisi vardır. Fakat bu arşivlerin henüz ilgili açıdan esaslı değerlendirile-bilmiş olduğu söylenemez. İstanbul Belediyesi Harita Müdürlüğü Arşivi ise yine oldukça yakın tarihli ve daha çok İstanbul ve çevresine ait harita ör-nekleri içermektedir. Fakat bu haritalar öyle zannediyorum ki bu günkü ve gelecekteki değerlerine uygun koşullarda korunamamaktadır.

Yukarıda geçen "unikat" kavramına kısaca değinmek yararlı olacaktır.

Sözcük Lâtince kökenlidir ve "tek" ya da "tek yapmak" gibi anlamlara gelmektedir. Bu durumda :

a) Bir harita tek nüsha, yani orijinal olarak (örneğin bir hayvan deri-sine, ipek bez bir altlığa ya da herhangi türde bir kâğıda elle çizilmiş olarak) bulunuyor ve bunun elle ya da baskı yoluyla çoğaltılmış başka bir nüshası yoksa,

b) Bir haritanın řu veya bu şekilde çoğaltılmış tek bir nüşhası dışında orijinali kayıp ve ikinci bir nüşhası yoksa,
o harita "unikat" olarak adlandırılır.

Dünyada ise büyük harita koleksiyonlarına sahip kurumlar şöyle sıralanabilir.

Amerika Birleşik Devletleri :

- a) Washingtoner Library of Congress (Washington Kongre Kütüphanesi)
- b) New York Public Library (New York Halk Kütüphanesi)
- c) American Geographical Society Library (Amerika Coğrafya Birliği Kütüphanesi)

Avusturya :

- a) Wien, Österreichische National Bibliothek (Viyana, Avusturya Milli Kütüphanesi)
- b) Bibliothek der Geographischen Gesellschaft (Avusturya Coğrafya Birliği Kütüphanesi)

Demokratik Almanya :

- a) Ost Berlin, Deutsche Staatsbibliothek (Doğu Berlin, Alman Devlet Kütüphanesi)

Federal Almanya :

- a) West Berlin, Staatsbibliothek Preuřischer Kulturbesitz (Batı Berlin, Prusya Kültür Varlıkları Devlet Kütüphanesi)
- b) Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum (Nürnberg, Alman Milli Kütüphanesi)

Fransa :

- a) Bibliotheque Nationale Paris (Paris Milli Kütüphanesi)
- b) Milli Arřiv
- c) Paris Rasathane Kütüphanesi

İngiltere :

- a) British Library (Britanya Kütüphanesi)
- b) National Maritime Museum in Greenwich (Greenwich Milli Denizcilik Müzesi)
- c) Museum of the Royal Geographical Society (Krallık Coğrafya Birliği Müzesi)
- d) University Library in Cambridge (Cambridge Üniversite Kütüphanesi)
- e) University Library in Oxford (Oxford Üniversite Kütüphanesi)

İtalya :

- a) Venedig, Biblioteca Nazionale Marciana (Venedik, Marciana Milli Kütüphanesi)
- b) Florenz, Biblioteca Medicea Laurenziana (Floransa, Laurenziana Tıp Kütüphanesi)
- c) Vatikan Biblioteca Apostolica (Vatikan Apostolya Kütüphanesi)
- d) Rom, Biblioteca Nazionale (Roma, Milli Kütüphanesi)

Yukarıda sayılanlar dışında şüphesiz yine bu ülkelerde ve diğer ülkelerdeki köklü kütüphane ve müzelerde de başka eski haritalar saklanmaktadır. Amerika Birleşik Devletlerindeki Washingtoner Library of Congress bu gün dünyada eski haritaları sayı olarak en fazla barındıran kurum durumundadır. Özellikle gelişmiş batılı ülkelerde milli düzeydeki kütüphanelerden biri, bu gün herhangi bir ülkede üretilen ve parasal olarak temini mümkün olan her türdeki (topografik haritalar, ortofoto haritalar, atlaslar vb.) haritayı sipariş etmekte ve katalogunu yapmaktadır.

Bu güne dek yurdumuzda eski haritaların kültürel değerlerini anlayarak bunların yeterli sayıda olmasa bile bizlere iletilmesinde emeği geçen tüm kişilere şükran borcumuz vardır. Bu konuda başarılması gereken çok işin bulunduğu da kabullenmemiz gerekir. Türkiye'de eski haritaların layık oldukları ilgi ve sevgiyi görmemelerinin kanımca iki önemli nedeni vardır ;

- a) Sade vatandaş günlük yaşamında sosyal yapısından kaynaklanan nedenlerle haritayı gerçek anlamda tanımadığından onu kullanma isteminde de bulunmamaktadır.

b) Kartografya (Haritabilim), yurdumuzda Jeodezi ve Coğrafya'dan bağımsız bir bilim dalı karakteri kazanamamış olduğundan geniş anlamda harita ile direkt ilgilenen meslek adamı (kartograf) sayısı da parmakla gösterilecek kadar azdır.

İkinci nedenden dolayı en azından bundan böyle eski haritaların ortaya çıkarılması, uygun korunma ortamlarının oluşturulması ve teknik olanaklarla değerlendirilmesi çalışmalarına yurdumuzda kartograf yetiştiren bir kurum henüz bulunmadığından jeodezi ve fotogrametri mühendislerinin daha aktif, hatta öncü rolünde katılmalarını kaçınılmaz görüyorum. İster batı, isterse doğu ülkeleri olsun, bunlar milli ve milletlerarası düzeyde birlikler oluşturarak eski haritaların yaşatılması çabası içindedirler. İtalya'da "Societas Corenelliana Amicorum Globurum" (Korenelli Globus Sevenler Derneği), İngiltere'de "Map Collectur Circle" (Harita Koleksiyoncular Birliği), Birleşmiş Milletlerde "International Society for the History of Cartography" (Uluslararası Kartografya Tarihi Birliği) bunlara güzel örneklerdir. Bu ve bunlara benzer birlikler tarafından yayınlanan periyodiklere örnek olarak ise, "Mappa Mundi", "Imago Mundi", "The Map Collector", "Globusfreund", "Speculum Orbis", "Acta Cartographica" gösterilebilir.

4. ESKİ HARİTALARIN BAKIM VE KORUNMASI

Eski haritaların korunma koşulları bunların altlıklarının dış etkilerden kolay zarar görebilmeleri nedeniyle ayrı bir titizlik gerektirir. Bu yazı çerçevesinde eski haritaların sadece korunması için temel karakterli noktalara değinilecek, örneğin mantarlar, zararlı böcekler, değişik akışkanlar (mürekkep, su, boya vb.) tarafından sebep olunmuş eksiklik ve lekelerin tamamen ya da kısmen nasıl, hangi kimyasal maddelerle ortadan kaldırılabileceği gibi teknik ayrıntılara girilmeyecektir.

Eski haritalar A4 (210 x 297 cm²) formatına yakın büyüklüklerden 300 x 300 cm² (örneğin bez altlıklı haritalar) ye kadar, hatta daha büyük formatlarda bulunabilmektedir. Bu haritalar pişirilmiş toprak, ahşap, hayvan derisi, değişik türlerde kumaş (özellikle beyaz ipek) ve kâğıt altlıklara sahiptirler. Ele yeni geçirilen ve kataloga işlenecek bir harita için yapılacak işler aşağıdaki gibi özetlenebilir.

Korunmaya uygun harita öncelikle mümkün olan ölçüde iyi temizlenmelidir.

Haritayı tozlardan arındırma işlemi yumuşak fırça, gerekirse ekmek içine benzer özellikte bir malzeme ile yapılmalıdır. Su lekeleri, şu veya bu şekilde oluşmuş küf lekelerinin uzaklaştırılması, gerekli kimyasal maddelerin kullanımından anlayan uzman eller tarafından üstlenilmelidir. Başlangıçta katlama yerleri mümkün olduğu kadar açılmalı, daha sonra saklanacağı yere kaldırılırken format el verdiği sürece kesinlikle katlanmamalıdır (özellik- le altlığı kâğıt olan haritalar). Kurutma söz konusu ise bu işlem özel kurut- ma kâğıtları içinde tekrarlanarak yürütülmelidir.

Haritanın zarar görmüş kesimleri kola ya da mümkün olduğu kadar renksiz re- çineli zankla onarılmalı, zamanla deforme olan ve kaldırıldığı zaman hari- tanın altlığını hırpalayan ya da kâğıtda artık bırakan şeffaf bandlar vb. ke- sinlikle kullanılmamalıdır.

Arşivlenecek haritanın ancak ön tarafında ve yalnızca pafta çerçevesi dışında kalan pafta kenar boşluğuna gerekli bilgiler (saklandığı kurumun adı, envanter numarası vb.) işlenir. Pafta resim alanı içine sonradan vurul-muş bir damga ya da yazı haritanın yalnızca değerini düşürmekle kalmayıp üs- telik onu çirkinleştirecektir. Ayrıca renkleri solmuş bir haritayı restore etmek amacıyla hiçbir zaman renk düzeltmesi yapmaya kalkışmamak gerekir. Bu tür hataların bazı haritalarımız üzerinde yapılmış olduğunu kendi deneyimle- rimden bildiğimi üzümlere belirtmek isterim.

Haritaların eski sahiplerini gösteren yazı, imza ve mühürler çıkarılma- ya çalışılmamalı, bir haritaya ait tanıtıcı eski kart ya da kartlar çöp sepe- tine atılmamalıdır. Atlaslarda ise damga ve yazılar çoğu zaman rastlanıldığı gibi başlangıç sayfasının ön yüzüne değil, arka yüzüne yapılmalıdır.

Bir kütüphane ya da müzede bulunan eski haritanın nasıl temin edildiği (satın alma, değişme, hediye vb.) temin tarihi ve temin koşulları (fiyatı, nerede bulunduğu vb.), belirli ise ölçeği, yapımcısı, çizildiği şehir kata- log defterine ve haritanın özel kartına işlenmelidir. Kesin olmayan bilgilerin yanına (?) işareti konulmalıdır. Haritanın başlık kısmı ayrı bir yaprak ha- linde ise bu kesimde çizim yok gerekçesi ile kesinlikle atılmamalıdır.

Yapılış itibariyle atlas formunda hazırlanan haritalar birbirinden bağım- sız paftalar haline getirilmemeli, atlas için ayrı, atlasda bulunan her bir harita için ayrı kart açılmasına çalışılmalıdır. Sayfaları numaralanmamış atlasın sayfaları, katalogların hazırlanması sırasında pafta resim alanına taşmayacak biçimde kurşun kalem ile numaralanmalıdır. Eksik sayfaların tesbit

edilmesi ya da ilgili atlasa ait ilâve yeni paftaların ortaya çıkarılması durumunda, olay tarihleri ile beraber atlas kartına ve harita kartına işlenmelidir.

Haritaların sürekli saklandığı odada hava kuru ve sıcaklık 18 - 24°C civarında tutulmalıdır. Ortalama nem oranı ise % 30 - 40 civarında bulunmalıdır. Nem oranının ve sıcaklığın fazla olması odada zararlı böceklerin üremesine neden olabilir. Zaman zaman oda uygun ilaçlarla ilaçlanarak küçük canlıların üremesine imkan verilmemelidir. Deri altlıklar ise hava nemine daha fazla gereksinim duyduklarından bunların korundukları kesimde hava nemliliğinin hiçbir zaman % 40 ın altına düşmemesi gerekir. Eski harita odalarının havalandırılması her zaman mümkün olabilmeli, odalar yağmur ya da kalorifer ve su tesisatındaki arızalardan kaynaklanabilecek baskınlara karşı % 100 güvenlik altına alınmalıdır. Odalara yangın alarm tesisatı mutlaka yerleştirilmelidir.

Haritalar yukarıda değinilen özelliklerde hazırlanan odalarda mümkün olduğu kadar ahşap dolaplarda yatay biçimde saklanmalıdır. Dolapların ahşap aralıkları, haritaları muhtemel tozdan korumak için deri parçaları ile kapatılmalıdır. Haritalar dolaplara çıplak olarak değil, resim yüzleri aşağı bakacak biçimde özel mukavva dosyalar içinde yerleştirilir. Mukavva dosyalar üç tarafından bez şeritle bağlanabilir özellikte hazırlanmalıdır.

İhtiyaç durumunda bir haritanın çıkarılması gerektiğinde tüm dosyaların açılmasını önlemek amacıyla dosyalar üzerine içindeki haritaların numaralarını yazmakta büyük yarar vardır. İster kâğıt altlıklı, isterse kumaş ya da deri altlıklı olsun bazen rastlanıldığı gibi haritalar hiçbir zaman rulo haline getirilerek dolaplara yerleştirilmemeli, haritalar ip, lâstik, şerit, metal tutucu (ataş) ve iğnelerle tutturulmamalıdır. Formatların büyüklüğü nedeniyle dolaplara sığmayan haritaların (özellikle bez altlıklı) alttan tekrar beslenip katlanarak dosya ya da uygun kâğıttan yapılmış zarflarda saklanmasına göz yumulabilir. Yatay çekmecelere sığmayan büyük mukavva dosyaların konması için V kesitli ahşap bir raf kullanılması çözümlerden birisidir.

5. SONUÇ

Kültür varlıklarını korumayan milletler toplumlarına geçmişlerine ait kanıt gösteremeyeceklerinden başarılarını sonraki nesillere yeterli ölçüde anlatamama güçlüğü içinde olacaklardır. Bir toplumun geleceğinin geçmişle

başladığı, bu geçmişi iyi ve kötü yanları ile objektif değerlendiremeyen milletlerin geleceğinin yeterli güvence altında olmadığı politikacılar ve tarihçiler tarafından sık tekrarlanan bir gerçektir.

Bizde belkide ekonomik yaşama direkt etkisi görülmemesi nedeniyle kültür hazinelerimizin gün ışığına çıkarılmasına ulusal düzeyde gerekli maddi destek ayrılamamaktadır. Özellikle arkeolojik araştırmalara yabancıların katkısı konu ile ilgilenen herkesçe bilinmektedir. Doğal olarak öncelikle milli bir konu niteliğinde olan çalışmaları yabancı katkılarla sürdürmeye çalışmak öyle zannediyorum ki doğal olmayan bir beklentidir. Son zamanlarda olumlu yoğun çabalara rağmen bu alanda alınacak çok yolumuzun olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır, kanısındayım. Yüzyıllardır ihmal edilmiş bu konu, şüphesiz bu günkü yeteri ölçüde kalkınmamış olmamızın nedenlerinden biri olarak değerlendirilmelidir.

Bu yazı, bu düşünce içinde Bonn Üniversitesi Kartografya ve Topoğrafya Enstitüsünde, Alexander von Humboldt Vakfının bursiyeri olarak bulunduğum sırada kaleme alınmıştır. Bu nedenle anılan kurumlara içten teşekkürü görev biliyorum.